

KUR'AN'DA "hkm" KÖKÜNDEN TÜREYEN KELİMELERİN SEMANTİK TAHLİLİ

SEMANTICAL ANALYSIS OF THE WORDS DERIVED FROM THE ROOT TRIPLET
"hkm" IN THE QURAN

MUSTAFA KESKİN

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ,
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ

 <https://orcid.org/0000-0002-8508-3479>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
4 Nisan / April 2018

Kabul Tarihi / Accepted
22 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Keskin, Mustafa, "Kur'an'da "hkm" Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili [Semantical Analysis of the Words Derived from the Root Triplet "hkm" in the Quran]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 5/9 (Aralık/December 2018): 431-462.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

KUR'AN'DA "hkm" KÖKÜNDEN TÜREYEN KELİMELERİN SEMANTİK TAHLİLİ*

Öz

Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması, Müslümanların her dönem boyunca üzerinde durdukları öncelikli bir mesele olmuştur. Bu çalışmamız Kur'an-ı Kerim'de yer alan hkm kökünün, etimolojik tahlili ve semantik yöntemle anlam analizine ilişkin bir çalışmadır. Konunun daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlayacağı düşüncesiyle öncelikle çalışma hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Daha sonra, hkm kökünün etimolojik yapısı incelenmiş, söz konusu kök ve türevlerinin sarf baplarına göre tasnifi yapılarak her bir babın ifade ettiği temel manalar belirtilmiştir. Ayrıca, hkm köklü türevlerin -kronolojik olarak-cahiliye şiirlerinde, Kur'an'ın nüzul döneminde, İslâmî dönem şiirlerinde, ilk dönem sözlüklerde, son dönem Arapça sözlüklerde ve Arapça-Türkçe sözlüklerde anlam araştırması yapılmıştır. hkm köklü türevlerin bu kaynaklarda kullanıldığı anlamlar tespit edilerek anlam grupları oluşturulmuştur. Kur'an'daki hkm köklü türevlerin içinde bulunduğu bağlam ve sebep-i nüzülü dikkate alınarak anlam tespiti yapılmış ve anlam grupları oluşturulmuştur. Belirlenen bu anlam gruplarında kullanılan hkm köklü türevler, araştırma alanımızda bulunan tefsir kaynaklarındaki yorumlar çerçevesinde incelenmiş ve konuya dair değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Son olarak, elde edilen hususlar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, hkm, Semantik, Etimolojik

SEMANTICAL ANALYSIS OF THE WORDS DERIVED FROM THE ROOT TRIPLET "hkm" IN THE QURAN

Abstract

Understanding of Quran properly has always been a priority for Muslims during every period of history. This paper, titled "The Semantic and Etymological Analysis of the hkm article in Quran", is a study on the etymological examination and semantic analysis of the etymon "hkm" in Quran. Considering that it may provide a ground for the matter to be understood better, firstly explanatory information about the topic, aim, importance and method of the study has been supplied. Then, the etymological structure of the etymon "hkm" has been examined, the mentioned etymon and its derivatives have been classified morphological declensions, and the basic meanings of each declension have been pointed out. Also, the meanings of the derivatives of the etymon "hkm" in jahiliyyah (period of ignorance) poetry, period of revelation of Quran, era of Islamic poetry, early dictionaries and new Arabic and Arabic-Turkish dictionaries have been researched chronologically. The meanings the etymon "hkm" has in these sources have been determined and different meaning groups have been formed. Taking the context and aim of revelation of the texts of Quran where the etymon "hkm" is found into consideration, the meanings have been determined and meaning groups have been formed. The derivatives of the etymon "hkm" in these meaning groups have been studied in accordance with the interpretations in the tafseer sources in the field of this study, and the issue has been evaluated. Finally, the points obtained throughout the study have been mentioned.

Keywords: Tafsir, Quran, hkm, Semantics, Etymology

* Bu makale, tarafımızca hazırlanan "Kur'an'da hkm Kökünün Semantik Analizi" adlı doktora tezimizden faydalanılarak hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Kur'an'ın doğru anlaşılması, Müslümanların her devirde öncelikli meselelerinden biri olmuştur. Bunun için ilim adamları ilmî metotlarla Peygamber (a.s) ve sahabe anlayışına uygun bir Kur'an tefsiri için çaba sarf etmişlerdir. Bu çabaların sonucu olarak, Kur'an'a yönelik iki temel yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bunlar; rivâyet metodu ve dirâyet metodudur. Dirâyet metodu çerçevesinde yapılan lügavî tefsir çalışması ve bu çalışmanın alt başlıkları olan, garîbu'l-Kur'an, muarreb kelimeler, vücûh ve nezâir ve şiirle istişhad konusunda sahabenin öncü rol oynadığını söylemek mümkündür.¹ Bu meyanda Hz. Ömer'den rivâyet edilen; "Cahiliye Arap şiirine sahip çıkınız. Zira kitabınızın tefsiri ondadır."² sözü, Kur'an'ın bu çerçevede tefsir edilmesini tasvip ettiğine işaret etmektedir. Tercümânü'l-Kur'an olarak bilinen ve Mekke tefsir ekolünün kurucusu olan, Abdullah b. Abbas Kur'an'daki bazı kelimeleri şiirle tefsir etme konusunda yetkin sahâbilerden biridir. Kendisine isnat edilen, *Mesâilu Nâfi' b. Ezrak 'an Abdillâh b. Abbâs* adlı eserde bu çerçevede birçok örnek mevcuttur.³

Bu bağlamda (en-Nahl 16/47). âyetin tefsiriyle ilgili Hz. Ömer'den gelen rivâyet dikkate değerdir: { أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُوفٌ رَّحِيمٌ } "Yoksa (Allah'ın) kendilerini yavaş yavaş tüketerek cezalandırmayacağından emin midirler? Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatlidir, çok merhametlidir." (en-Nahl 16/47). Bu âyette geçen تَخَوُّفٌ sözcüğünün anlamını soran Hz. Ömer'e, Huzeyl kabile-sinden biri kendi lehçelerinde bunun eksiltmek manasında olduğunu ifade ederek şiirle istişhad getirmiştir: { تَخَوُّفُ الرَّحْلِ مِنْهَا تَامَكَ قَرْدًا كَمَا تَخَوُّفُ عَوْدِ النَّبْعَةِ السَّفِينِ } "Keserin neba ağacını (akdiken ağacı) eksilttiği gibi devenin yükü de hörgücünü eksiltti."⁴ Bunun üzerine, Hz. Ömer, şöyle demiştir: "Ey insanlar! Divanınız olan cahiliye şiirini öğreniniz. Zira kitabınızın tefsiri ve kelamınızın manası ondadır."⁵ Bu iki rivâyet, Kur'an'ın bu çerçevede tefsir edilmesinde sahabenin bakışını ortaya koyan iki çarpıcı örnektir.

Özetle sahabe dönemindeki bu tür çalışmalar, sahabe sonrası tefsir ça-

¹ Mūsâ'id b. Süleymân Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugavî li'l kur'âni'l-kerîm*, (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1422), 57-67.

² Ebû İshâk Şâtîbî İbrâhîm, *el-Muvâfakât* (b.y.: Dâru İbn 'Affân, t.s.), 1: 58.

³ İbnu'l-Ezrak Nâfi', *Mesâilu Nâfi' İbn Ezrak 'an Abdillâh b. Abbâs*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli (Kıbrıs: Dâru'l-Ceffan ve'l-Cab'i, 1413/1993).

⁴ Zû'r-Rumme, *Divânü Zi'r-Rumme*, şrh. Ahmed Hasan Basac (Beyrût: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1415/ 1995), 284.

⁵ Şâtîbî, *el-Muvâfakat*, 1: 58; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmî'l-kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1427/2006), 12: 332.

ışmalarına ilham kaynağı olmuş ve bu tür çalışmaların daha yoğun bir şekilde yapılmasına da ışık tutmuştur.⁶ Ebû Ubeyde⁷ (110-210/729-826), Ferrâ⁸(144-207/761-822) ve İbn Kuteybe⁹ (213-276/828-889), gibi âlimler tarafından yazılan eserler, lugavî tefsir yöntemine yönelik İslâm'ın erken dönem çalışmalarıdır.

Râğıb el-İsfahânî(502/1108) *el-Mufredât fi garibi'l-kur'ân* adlı eserinde Kur'an kelimelerinin anlaşılması hususunda şunları ifade etmektedir: *Kur'ân ilimlerinden öncelikli olarak meşgul olunması ve incelenmesi gereken ilimler, lafzî ilimlerdir. Lafızlarla alakalı ilimlerden de ilgili lafızların kök mana ve iş-tikakını tahkik etmektir. Kur'ân kelimelerinin kök manalarının bilinmesi, bir bina inşasında başta gelen malzeme olan tuğla ve kerpiç gibi, ehemmiyet arz etmektedir. Bu lafızlarla ilgili bilgi sahibi olmanın ve kök manaları bilmenin faydası, sadece Kur'ân ilimlerine özgü değil, bütün İslâmî ilimlere şamildir.*¹⁰

Bu çerçevede İsfahânî'nin ifadelerinden hareketle şunu belirtmeliyiz: Herhangi bir metni anlayıp açıklayabilmek için, metni oluşturan sözcük ve ifadelerin bilinmesi gerekmektedir. Dini nasların anlaşılması ve yorumlanması ise, diğer metinlere göre daha büyük önem taşımaktadır. Zira bu metinlerle, topluma ilahi mesaj iletilmektedir. Metinlerin içerdiği sözcükler, semantik olarak cümlenin temel taşı konumunda olan en küçük anlamlı birimlerdir. Kavramlar ise, objelerin zihinlerdeki tasarımıdır ve içerikleri anlamlarla örülüdür. Kur'ân'da verilmek isteneni doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve kavramak; anlam örgülerini, kelime ve kavram yapılarını ve bunların Kur'ân'daki anlam alanlarını, anlam içeriklerini ve kullanılış şekillerini bilmekle mümkündür.¹¹

Kur'ân'ın dünya görüşünü, insana, topluma ve varlığa bakışını doğru bir şekilde anlamak için öncelikle Kur'ân'daki anahtar kelimelerin yapı ve an-

⁶ Ahmet Gül, "Sahabe Tefsirinde Dil Olgusu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu* (Sivas: 22-23 Mayıs, 2015), 207.

⁷ İbn Hallikân Ebû'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyât'ul-a'yan ve enbai ebnai'z-zeman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadır, 1978), 5: 235; Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Mussennâ, "Mukaddime", *Mecâzu'l-kur'ân* (Kâhîre: Mektebetu'l-Hancı, t.s.), 1: 9.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât'ul-a'yan* 6:176-182; Ebû Zekariyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, "Mukaddime", *Ma'âni'l-kur'ân*, 3. Baskı (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1403/1983), 1: 10.

⁹ Hayruddin Zirikli, *el-Âlâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, 15. Baskı (Beyrut: Daru'l-İlim, li'l-Melayin, 2006), 4: 137; İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim, "Mukaddime", *Te'vilu muşkilî'l-kur'ân*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2007), 6.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, er-Râğıb el- İsfahânî, *el-Mufredât fi garibi'l-kur'ân* 6. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, 1431/2010), 10.

¹¹ Hasan Yılmaz, *Semantik Analiz Yönteminin Kur'ân'a Uygulanması* (Bursa: Kurav Yayınları, 2007), 1; Faruk Özdemir, "Semantik ve Analitik Açıdan Kur'ân'da Maraz ve Türevleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2015): 50; a. mlf., "Kur'ân'da Cimrilik Anlamını İhtiva Eden Kavramların Etimolojik ve Semantik Analizi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2015): 59-60.

lamlarının tespit edilmesine çalışılmalı, daha sonra bu ifadelerin Kur'ânî siyakta neyi ifade ettikleri doğru bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bunun için de Kur'ân dili olan Arapça'nın nüzul öncesi genel kullanımının farklı yönleriyle incelenmesi büyük önem arz etmektedir.¹²

Allah'ın insanlarla olan iletişim geleneğinin (vahiy) son örneği olan Kur'ân, önceki örneklerde olduğu gibi,¹³ hitap ettiği toplumun dili ile indirilmiş bir sözdür.¹⁴ Nitekim bu konuda Zerkeşi, (794/1392) *Allah, kullarının anlayacağı bir dil ile hitap etmiştir*, dedikten sonra (o halde Kur'ân'ın tefsirine neden ihtiyaç duyulmuştur) mukadder sorusuna şöyle cevap vermektedir:

Kur'ân ifadelerindeki ilmî seviyenin yüksek olması, dolayısıyla kast edilen bir takım ince manaların herkes tarafından anlaşılma ihtimali, metin içinde bir kısım ifadelerin belli ilmî kurallar gereği bazı birimlerinin hafzedilmiş olması ve bazı sözcüklerin farklı anlamlarının olmasıdır.¹⁵

1. SEMANTİK ANALİZ YÖNTEMİ VE KUR'ÂN

Kur'ân, yüce Allah'ın insanla olan iletişimidir. Bu iletişim Hz. Âdem (a.s.)'den Hz. Muhammed (a.s.)'e kadar hep devam etmiştir. Kur'ân dilinde bu iletişimin adı "vahiy"dir. İnsanlık tarihi boyunca peygamberler vasıtasıyla kurulan bu iletişimi en iyi kavrayan kuşkusuz bunun ilk muhatabı olan peygamberlerdir. Dolayısıyla son ilahî vahiy olan Kur'ân'ı en iyi anlayan Hz. Peygamber (a.s) ve onun canlı örnekliğinden etkilenmiş, rahle-i tedisatında yetişmiş sahâbileridir. Nüzulünden itibaren Kur'ân'ın bu temelde anlaşılması Müslümanların öncelikleri arasında yer almıştır. İslâm âlimleri bu amaçla "Ulûmu'l-Kur'ân" adıyla bir ilmî disiplin meydana getirmişlerdir. Bu ilmî disiplin içinde yer alan ve süreç içerisinde müstakil ilim dalı haline gelen tefsir ilminin gayesi de, Kur'ân'ın mesajını ortaya çıkarmak ve sahih bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktır.¹⁶

Müfessirler, Kur'ân'ı anlamaya yönelik farklı metotlar ortaya koymuşlardır. Bu çerçevede kökleri eskiye dayanan ve günümüzde sistematize edilen semantik analiz yönteminin bilimsel ve objektif bir boyuta sahip olması

¹² Şehmus Demir, "Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 10-11.

¹³ "Biz her elçiyi, mutlaka kendi halkının diliyle (vahyedilmiş bir mesajla) gönderdik ki, (haklı) onlara açık (ve dolaysız) bir biçimde açıklayabilsin. Artık bundan sonra Allah (sapmayı) dileyeni sapıklık içinde bırakır, (doğru yolu tutmayı) dileyeni de doğru yola yöneltir, çünkü o her şeye gücü yeten ve her şeyi yerli yerinde yapandır." (İbrâhîm, 14/4).

¹⁴ "Düşünüp manasını anlamaz için Biz, onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik." (Yûsuf, 12/2); Diğer yerler için bk. Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3; Şûrâ, 42/7; Zuhruf, 43/3.

¹⁵ Bedruddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984), 1: 14.

¹⁶ Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-kur'ân*, 1: 8-21.

nedeniyle dikkat çekici ve önemlidir. Bu konuda Japon bilim adamı Toshihiko Izutsu'nun çalışmaları Türkiye'de de birçok bilimsel çalışmalara zemin hazırlamıştır. Izutsu'nun ifadesi ile “*Kur’ân’ın semantiği (tarihi seyir içerisinde kelimelerin kazandıkları anlam dereceleri) bir dilin anahtar terimleri üzerinde yapılan tahlili çalışmadır.*”¹⁷ Bu metotla metnin en küçük birimi olan kelimenin bağlamından koparılmadan Kur’ân’ın teocentrik (Allah merkezli) bakışı çerçevesinde tahlil etmektir. Bu metotla yapılan çalışma, Kur’ân’ın sahih bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte Kur’ân’ın dünyaya bakışına da ışık tutmaya vesile olmaktadır. Izutsu'nun deyimiyle; “Kur’ân’ın semantiği” cümlemizdeki Kur’ân kelimesiyle, Kur’ân’ın, dünya görüşü açısından ele alındığı açıktır. Kur’ân semantiği, bu kâinatın nasıl meydana geldiği, dünyanın en büyük elemanlarının neler olduğu ve bunların birbirleriyle ilişkilerinin ne biçimde kurulduğu sorunlarıyla ilgilenmektedir. Bu anlamda semantik, bir çeşit ontoloji olmaktadır. Fakat bu, metafizik soyut düşünce alanındaki filozofun telif ettiği kuru, sistematik bir ontoloji değil; somut, yaşayan dinamik bir ontolojidir. Kur’ân âyetlerinden yansıdığı üzere semantik, varlık ve oluşun somut bir ontolojisini teşkil etmektedir.¹⁸

Kâinattaki her şey bir sisteme tabi olduğu gibi, dil vasıtasıyla insanlara hitap eden ilahî vahyin de dil olgusunun kurallarına tabi olması gayet tabiidir. Kur’ân’ın birçok yerinde buna vurgu yapılmış olması bunu ortaya koymaktadır.¹⁹ Semantik metot, Kur’ân’a uygulanan objektif bir metottur. Bu metotta takip edilen temel prensipleri şöyle sıralamak mümkündür: ²⁰

1. Semantik metot, sözcüğün etimolojik yapısını ortaya çıkararak, kök sözcük ve türevlerinin tarihsel süreç içerisinde kaydettiği anlam hareketliliğinin analizini yapar.
2. Sözcükleri ancak kontekt içinde değerlendirerek anlamlandırır.
3. Bütün ön yargılardan bağımsız, Kur’ân’ın teocentrik (Allah merkezli) dünyasını hesaba katarak sözcüğe anlam verir.
4. Kur’ân’ın bütünlüğünü esas alarak, Kur’ân’ın vermek istediği düşünce sistemi çerçevesinde kalarak sonuçları ortaya koyar.
5. Kavram kargaşasını ortadan kaldırmak ve yanlış anlamları önlemek

¹⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 15.

¹⁸ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 15.

¹⁹ Bu anlamdaki âyetler için bkz. Yûsuf,12/2. Tâhâ, 20/113; ez-Zumer, 39/28; Fussilet, 41/3; eş-Şûrâ, 42/7; ez-Zuhruf, 43/3.

²⁰ İsmail Yakıt, “Doğru Bir Kur’ân Tercümesinde Semantik Metodun Önemi”, *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 412-417.

{ اِفْعَال } Bâbından, sırasıyla mâzi, muzâri ve mastar kipi şu şekilde gelmektedir: Anlamı: “Sağlamlık” { أَحْكَمَ يُحْكِمُ إِحْكَامًا }

{ تَفْعِيل } Bâbında, mâzi, muzâri ve mastar sîgası sırasıyla şu şekildedir: Anlamı: “Sağlamlık” { حَكَّمَ يُحَكِّمُ تَحْكِيمًا }

{ مُفَاعَلَةٌ } Bâbından, sırasıyla mâzi, muzâri ve mastarı şu vezinle gelir: Anlamı: “hakeme başvurmak” { حَاكَمَ يُحَاكِمُ مُحَاكِمَةً }

{ اِفْتِعَالٌ } “İftiâl” bâbında; mâzi, muzâri ve mastar kalıbı sırasıyla: “hakeme gitmeyi kabul etmek” { اِحْتَكَمَ يَحْتَكِمُ احْتِكَامًا }

{ نَفْعُلٌ } “Tefeûl” bâbında; mâzi, muzâri ve mastar kalıbı sırasıyla: “zorla hükmetmek” { تَحَكَّمُ يَتَحَكَّمُ تَحَكُّمًا }

{ تَفَاعُلٌ } “Tefâûl” babında; mâzi, muzâri ve mastar kipi sırasıyla: : Anlamı: “hakeme başvurmak” { تَحَاكَمَ يَتَحَاكَمُ تَحَاكِمًا }

{ اِسْتِنْفَاعٌ } “İstif’âl” babında; mâzi muzâri ve mastar kipi sırasıyla: : Anlamı: “karar vermeyi istemek” { اِسْتَحْكَمَ يَسْتَحْكِمُ اِسْتِحْكَامًا }

İsm-i mastar vezni ise şöyle gelir: Anlamı: karar veren mekanizma { الْحُكُومَةُ / الْأُحْكَومَةُ }

{ حَكَمَ } hkm kökünün etimolojik yapısını²² bu şekilde inceledikten sonra bu kökün cahiliye dönemi şiirlerindeki semantik analizine geçebiliriz.

²² “hkm” kökünün etimolojik yapısıyla ilgili bilgiler şu kaynaklardan verilmiştir; Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm Samerrâi (Beyrût: t.s.), 3: 66-67; Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan Hunai, *el-Muncid*, 2. Baskı (Kâhire: 'Alemlü'l-Kutub, 1988), 180.; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* (Mısır: ed-Dâru'l-Misriyye, 1384/1964), 4: 110-115; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr, 2. Baskı (Beyrût: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1399/1979), 5: 1901-1902.; İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdu's-Selâm Muhammed (Beyrût: Hârûn, Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 2: 91-92.; Ali b. İsmâil İbn Side, *el-Muhkem ve'l-muhîl-âzam fi'l-Luga*, (Beyrût: Mâ'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 2000), 3: 49-51.; Hüseyin b. Muhammed Dâmegânî, *Kâmûsu'l-kurân*, 3. Baskı (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1980), 141-42.; İsfahânî, *el-Mufredât*, 133-135; Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Ahmed, Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsi'l-Uyûnu's-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1:206-207.; Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, (Beyrût: Dâru'l- Sadr, t.s.), 12: 140-145.; Ahmed b. Muhammed b. el-Mikrâ Receb Abdu'l-Cebbâr İbrâhîm Feyyûmî, *Mu'cemu'l-mustalahati'l-islâmiyye fi'l-Misbâhi'l-munîr* (Mısır: Dâru'l-Afak el-Arabiyye, 2002), 68.; Muhammed Murtezâ el-Huseyni ez-Zebîdî, *Tâcu'l-artûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdul'alim et-Tahâvî (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 2000), 31: 510-525.

3. "hkm" KELİMESİNİN SEMANTİK ANALİZİ

3.1. Cahiliye Dönemi Şiirlerinde "hkm" Kökünün Anlamı

Arap diline dair çalışmalarda, Cahilîye dönemi şiirleri çok önemli bir yere sahiptir. Bu şiirler, Kur'ân'ın nüzülü öncesinde kullanılan herhangi bir sözcüğün anlamını tespit etme imkânı sağlayarak, nüzul sonrasında sözcükte herhangi bir anlamsal tebdilin veya tağyirin meydana gelip gelmediğine ışık tutarlar. Bu meyanda Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması için Cahilîye dönemi başta olmak üzere, bütün dönemlerde inşad edilen Arap şiirleri fevkalade mühimdir. Bunların arasında Cahiliye dönemi şiirleri, farklı Arap lehçeleri arasında ortak bir lisan oluşturmasıyla diğer dönemlerden temayüz eder. Oluşturulan bu ortak lisan {العَرَبِيَّةُ الْفُصْحَى} "Fasih Arapça" adı verilmiştir.²³ Kur'ân'ın, ilk muhatapları olan Arapların tamamına hitap etmesi ancak bu ortak lisan ile mümkün olabilmıştır. Kur'ân'ın evrensel bir mesaj olmasının yanı sıra, ilk muhataplarının karşılaştıkları problemlerinin çözümüne yönelik rehberlik etmesi, onların çok iyi anladıkları ve günlük kullandıkları lisan sayesinde olabilmıştır.

Kur'ân'ın doğru anlaşılması için, nazil olduğu dönemin sosyo-kültürel yapısını bilmemiz önem arz etmektedir. Zira dil, kullanıldığı toplumun sosyo-kültürel yapısından etkilenen bir olgudur. Kur'ân'ın ilk muhatabı olan toplum, Arap olduğu için vahyin onların diliyle Arapça nazil olması da dikkatlerden kaçmaması gereken bir husustur. Nitekim bu hususa dikkat çekmek amacıyla ayette {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} "Arapça bir Kur'ân" (Yûsuf, 12/2) ifadesi kullanılmıştır.²⁴ Kur'an kelimelerinden hkm kelimesinin anlam analizini yapabilmek için cahiliye döneminde bu kök ve türevlerinin nasıl kullanıldığına bakmak gerekir. Bu amaçla yapmış olduğumuz araştırmada hkm kelimesinin cahiliye dönemindeki esas anlamının ıslah amaçlı "menetmek" olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak gerek cahiliye döneminde gerekse sonraki dönemlerde kelimeye izafi anlamlar yüklenmiştir. Bu izafi anlamlarla beraber esas anlam varlığını muhafaza etmiştir. Şimdi hkm köklü türevlerin geçtiği şiirleri ve ifade ettiği anlamları verelim;

3.1.1. Men Etmek²⁵

{وَنَحْنُ الْحَاكِمُونَ إِذَا أُطِعْنَا ... وَنَحْنُ الْعَاظِمُونَ إِذَا عُصِينَا}

²³ Ahmed Muhammed Kaddur, *Fıkhu'l-luga el-arabiyye* (Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Muâsire, 1413/1993), 64.

²⁴ Diğer yerler için bkz. Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3; Şûrâ, 42/7; Zuhruf, 43/3.

²⁵ 'Amr b. Kulsüm, *Divânu 'Amr b. Kulsüm*, thk. Bedî Ya'kûb (Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabiyyi, 1411/1991), 83.; Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî, *Şerhu'l-kasâid es-sab'i-tivâl el-câhiliyyât*, thk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119), 410-411.

Biz kendimize itaat edenleri (saldırılardan) men edenleriz. Bize karşı gelindiğinde ise sebat gösterenleriz (savaşta). الحامون sözcüğü “men etmek” anlamında -esas anlam- kullanılmıştır.²⁶

3.1.2. Karar Vermek²⁷

{ونحن العادلون إذا حَكَمْنَا ... ونحن المشفقون على الرعية}

Biz kararlarımızda adil davrananlarız. - İdare ettiğimiz topluma şefkat gösterenleriz.

3.1.3. Keyfi Davranmak-Keyfilik²⁸

{وَلَمِثْلُ الَّذِي جَمَعَتْ مِنَ الْعُدِّ ... تَأْيِي حُكُومَةَ الْمُقْتَالِ}

Senin savaş için yapmış olduğun hazırlık, - Savaşta keyfi davranmak isteyen, istediği gibi davranmaktan men ediyor/engelliyor! Bu şiirde حُكُومَةُ sözcüğü, kural tanımamak ve “keyfi davranmak” anlamında kullanılmıştır.²⁹

3.1.4. Hayvanın Ağzına Takılan Gem³⁰

{القائد الخيل منكباً دوابها. قد أَحْكَمْتَ حَكَمَاتِ الْقَدِّ وَالْأَبْقِ}

Tırnaklarının arka kısmı aşınmış, -Deri ve liften yapılmış gemlerle gemlenen atları koşturan kişidir o. Bu şiirde {حَكَمَاتِ} sözcüğü gem anlamında kullanılırken, {أَحْكَمْتَ} ise gemlenmiştir, anlamında kullanılmıştır.

3.1.5. Söz ve Fiillerinde İsbet Eden³¹

{إذا كنت في حاجة مُرسلاً... فأرسل حكيماً ولا توصه}

Bir iş için bir elçi gönderecek olursan eğer, bir bilge gönder ve ona tavsiyede de bulunma! Bu şiirde {حكيماً} sözcüğü bilge /söz ve fiillerinde isbet

²⁶ “hkm” kelimesinin “men etmek” anlamında kullanıldığı diğer yerler için bk. Halil, *Kitâbu'l-Ayn*, 3: 67.; Lebid, b. Rabi'a, *Divânu Lebid b. Rabi'a şerhu't-Tûsi* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyyi, 1414/1993), 147.; Tarafe, b. el-'Abd, *Divânu Tarafe b. el-'Abd*, şerh. Nâsiruddîn Muhammed Mehdi (Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1323/2002), 69.; Şentemri, *Şerhu divâni Tarafe b. el-'Abd*, thk. Durriyye el-Hatip Lutfi es-Sakkal, 2. Baskı (Beyrût: el-Muessesetu'l-'Arabiyye, 2000), 182.

²⁷ 'Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, *Divânu 'Antere*, şerh. el-Hatib et-Tebrizi (Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabiyyi, 1412/1993), 217.

²⁸ Aşâ el-Kebîr, *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*, 11-35-171.; Tufeyl el-Ganevi b. 'Avf, *Divânu Tufeyl el-Ganevi*, şerh. el-Esmâi, thk. Hassan Fellahoğlu (Beyrût: Dâru Sadr, 1997), 76.

²⁹ “hkm” kökünün keyfi davranmak anlamında kullanıldığı diğer yerler için bk. Aşâ, *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*, 171.; Nâbiga, ez-Zubyânî, *Divânu Nâbiga ez-Zubyânî*, şerh. Hanna Nasr el-Hita (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991), 14.; Tufeyl el-Ganevi, b. 'Avf, *Divânu Tufeyl el-Ganevi*, şerh. el-Esmâi, thk. Hassan Fellahoğlu (Beyrût. Dâru Sadr, 1997), 76.

³⁰ Zuheyr, *Divânu-Zuheyr b. Ebi Sulmâ*, 76.

³¹ Tarafe, *Divânu Tarafe b. el-'Abd*, 51. Diğer yerler için bkz. Nemir, b. Tevleb, *Divânu Nemir b. Tevleb*, thk. Muhammed Nebil Tureyfi (Beyrût: Dâru Sadr, 2000), 117; Enbârî, *Şerhu'l-kasâid, es-sabi-tivâl el-câhiliyyât*, 410-411.; Nâbiga, ez-Zubyânî *Divânu Nâbiga ez-Zubyânî*, şerh. Abbâs Abdu's-Satur, 3. Baskı, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1996), 14.

kaydeden kişi anlamında kullanılmıştır. Bilge kişinin söylediği sözlere de "hikmet" denilmiştir."³²

3.1.6. Sağlık³³

{ سَوَائِعُ مُحْكَمٍ الْمَادِ...يَ شَدَّوْا فَوْقَهَا الْحُرْمَا }

Parlak ve muhkem zırhları giyerek - Üstüne de kemer bağlamışlar. Bu şiirde { مُحْكَمٍ } sözcüğü kılıç darbelerine dayanıklı, sağlam, "muhkem" anlamında kullanılmıştır.

3.1.7. Yerinde Söz ve Davranış³⁴

{ وَمَا خَلْتُ أَنْ أَتَبَعَ جَهْلًا بِحِكْمَةٍ وَمَا خَلْتُ مَهْرَاسًا بِلَادِي وَمَارِدًا }

Aşırıktan vazgeçip dengeli olacağımı,- vatanım Mihrâs ve Mârid (yer adları)de³⁵ İkamet edeceğimi zannetmiyorum. Şair burada kendine öz eleştiride bulunmuştur. Gençlik çağındaki eğlence hayatından vazgeçerek makul ve dengeli bir hayat yaşayabileceğini ummadığını dile getirmiştir. Şiirdeki {جَهْلًا} sözcüğü, "aşırılık, yersiz hal ve hareket" anlamında kullanılırken, bunun karşısında yer alan {حِكْمَةٍ} sözcüğü de "yerinde söz ve davranış/dengeli tavır" anlamında kullanılmıştır. Bu şiirin bağlamını incelediğimizde şair, gençlik dönemindeki serseriliğinden ve eğlenceye olan aşırı düşkünlüğünden nasıl vazgeçeceğini, ilerlemiş yaşına rağmen bu huyunu terk etmesi ve alışık olduğu krallar meclisini dolaşmayı bırakıp memleketinde ikamet etmesinin zor olduğunu dile getiriyor. Bu itibarla şiirde geçen "hikmet" sözcüğü, aşırı ve uygun olmayan hal ve hareket karşılığında zikredilmiştir. Dolayısıyla sözcüğün kökünde bulunan "men etmek" anlamı baki kalmakla birlikte, kontekstten dolayı yeni bir anlam kazanmıştır.

Cahiliye döneminde sözcüğün bu anlamı ifade etmesinin arka planında sosyo-kültürel hayatın etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Zira o dönemde toplum iki temel kategoriye ayrılmaktaydı. Ortak akılın oluşturduğu büyük kesim, gündelik hayatını idame ettirmek için görece sakin bir hayat yaşarken, azınlığı teşkil eden elit tabaka ise eğlence hayatı ön planda tutarak savruk yaşamayı tercih ediyordu. O dönemde ilim kültürü ve ilim temelli hakkani-

³² Diğer yerler için bk. Nâbîga, *Divânu nâbîga ez-Zubyânî*, 1:33.; Lebîd, *Divânu Lebîd b. Rabi'â*, 243.; Tarafe, *Divânu Tarafe b. el-'Abd*, 53.; Nâbîga, *Divânu Nâbîga ez-Zubyânî*, 188.; Ebû Tâlib, *Divânu Ebî Tâlib*, 86.; Selâmet b. Cendel, *Divânu Selâmet b. Cendel*, thk. Fahreddîn Kabâve, 2. Baskı (Bejrût, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1407/1987), 111.

³³ Aşâ, *Divânu'l- Aşâ el-Kebîr*, 301.

³⁴ Aşâ, *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*, 65.

³⁵ Şairin yaşadığı Yemame kentinde bulunan yerlerdir; Aşâ, *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*, şerh. Muhammed Huseyin, 65.

yete uygun bir yaşam felsefi olmadığından dolayı حِكْمَةٌ “hikmet” ortak aklın kabul ettiği sakin ve dengeli hayat anlamı yüklenmiş, netice itibarıyla bu iki sözcüğe yüklenen anlam sosyal hayatın yansıması olduğu kanaatindeyiz.

3.1.8. Hakem Tayin Etmek³⁶

{ حَكْمْتُمْوِن، فَفَضَى بَيْنَكُمْ أَلْبَحْ مِثْلُ الْقَمَرِ الْبَاهِرِ }

Beni hakem olarak siz tayin ettiniz. - Ben de gözleri kamaştırın ay gibi (apaçık) bir karar verdim. Bu şiirde tef‘il babından olan hkm köklü türev, hakem tayin etmek anlamında kullanılmıştır.

3.2. Kur’an’ın Nüzul Dönemi Döneminde “hkm” Köklü Kelimeler

Kur’an’ın nüzul döneminde hkm kelimesinin bulunduğu bağlam ile birlikte değerlendirilmesi sonucunda, bu madde ve türevleri Kur’an-ı Kerim’in Mekki ve Medeni sûrelerinde altı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Cahiliye döneminde “keyfi davranmak” anlamındaki kullanım Kur’an’da yer almadığından dolayı nüzul döneminde sözcükte anlam daralması meydana gelmiştir. Mekki ve Medeni sûrelerde kelimenin kullanıldığı anlamları birer örnekle şu şekilde vermek mümkündür:

3.2.1. Men Etmek

{ الرَّ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ فَمَنْ فُضِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ }

“Elif, Lam Râ” Bu öyle bir kitaptır ki âyetleri bâtıldan men edilmiş sonra da apaçık hale getirilmiştir. O, bilen ve her şeyi yerli yerinde yapan (Allah) ın katındandır.”³⁷ Bu âyette geçen hkm köklü türevlerden أُحْكِمَتْ sözcüğü, (bâtıldan) “men edilmiş” anlamında kullanılmıştır.³⁸

3.2.2. Karar Vermek

³⁶ Aşâ, *Divânu'l- Aşâ el-Kebîr*, 141.

³⁷ Hud, 11/1, hkm kelimesinin “men” anlamında kullanıldığı diğer yerler için bk. Yâsin 36/2; Yûnus 10/1; Lokmân, 31/ 2; Duhân, 44/ 4.

³⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Muessesetu't-Târihu'l Arabiyy, 1423/2002), 2: 271; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân, an tevil-i- âyi'l-kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Turki (Dâru Hacer, b.y. 1422/2001), 12: 310; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Tefsîru'l-kur'âni'l-'azim (Tevilâtu ehli's-sünne)*, thk. Fâtîma Yûsuf el-Hiyemî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1425/2004), 2: 507; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris b. Ebi Hâtîm, Tefsîru'l-kur'âni'l-'azim*, thk. Esed Muhammed et-Tayyib (Riyâd: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 6: 1996; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, el-Bagavî, *Me'âlimu't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir v.dğr. (Riyâd: Dâru Taybe, 1409), 4: 159; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed Âdil Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/199), 2: 115-116; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, ta'lik Abdü'l-Maksûd b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s.), 2: 455.

"hkm" köklü türevlerin bulunduğu cümlede öznenin Allah olduğu ayetlerde, Kur'an-ı Kerim'de, Mekkî sûrelerde 23, Medenî sûrelerde 13 olmak üzere toplam 36 defa zikredilmiştir.³⁹ Bu ayetlerde hkm kelimesi karar anlamında olup 31 ayette ilahi iradenin ontolojik alana yönelik olduğu ve bu iradenin kıyamette tecelli edeceği anlamında kullanılmıştır. 5 ayette⁴⁰ ise toplumsal alana yönelik kararlar anlamında kullanılmıştır; Mekkî ayetlerin ilki Kalem sûresinde:

{فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ}

"Sen Rabbinin hükmünü sabırla bekle. Balık sahibi (Yunus) gibi olma. Hani o, dertli dertli Rabbine niyaz etmişti." (el-Kalem 68/48). Allah'ın toplumsal alana yönelik kararlarına örnek olarak şu ayeti vermek mümkündür;

{وَكَيْفَ يُحْكُمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ}

"Yanlarında, içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat varken nasıl oluyor da seni hakem yapıyorlar, sonra bunun ardından verdiğin hükümden yüz çeviriyorlar? İşte onlar (kendi kitaplarına da, sana da) inanmış degillerdir." (el-Maide, 5/43). Bu ayette geçen hkm kökünden türeyen kelimenin ifade ettiği anlam Allah'ın beşere yönelik kararları anlamında olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Tefsirler de bu konuda benzer ifadelerle ayetlerde geçen "hüküm" ifadesini Allah'ın insana yönelik kararı olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.⁴¹

Beşeri kararlar: "hkm" köklü türevler Kur'an'da hüküm/karar anlamında insana isnat edilerek Mekkî âyetlerde 15, Medenî âyetlerde ise 23 olmak üzere toplam 38 defa zikredilmiştir.⁴²

{يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ}

"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde halife tayin ettik. İnsanlar arasında adaletle hüküm/karar ver, nefesine de tabi olma." (Sâd 38/26). Bu âyetin içinde

³⁹ Mekkî sûrelerdeki Allah'a isnad edilerek zikredilen âyetler sırasıyla şunlardır: Kalem 68/48; Tîn 95/8; el-Kasas 28/70, 88; el-A'râf 7/87; en-Neml 27/78; Yûnus 10/109; Hûd 11/45; Yûsuf 12/40, 67, 80; En'âm 6/57, 62, 114; ez-Zümer 39/3, 46; Gâfir 40/12, 48; eş-Şûrâ 42/10; el-Kehf 18/26; en-Nahl 16/124; el-Enbiyâ 21/112; et-Tûr 52/48.; Medenî âyetlerdeki söz konusu kök ve türevlerinin geçtiği âyetler ise şunlardır: el-Bakara 2/113; Âl-i İmrân 3/55; el-Mumtehine 60/10 (2); en-Nisâ 4/141; er-Râd 13/41 (2); el-İnsân 76/24; el-Hac 22/56, 69; el-Mâide 5/1, 43, 50.

⁴⁰ el-Mumtehine 60/10 (2) el-Maide, 5/ 1, 43, 50, Bu ayetler, toplumsal alana yöneliktir.

⁴¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1:479-4:305; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13: 447-22: 587; Se'âlibî, *Cevâhiru'l-hisân*, 2: 385-5: 520.

⁴² Mekkî sûrelerdeki beşere atif yapılarak zikredilen âyetler sırasıyla şunlardır: Kalem 58/36, 39; Sâd 38/22, 26; el-A'râf 7/87; Yûnus 10/35, 109; Hûd 11/45; Yûsuf 12/80; el-En'âm 6/136; es-Sâffât 37/154; eş-Şûrâ 42/10; en-Nahl 16/59; Enbiyâ 21/78 (2).; Medenî sûrelerdeki beşere atif yapılarak zikredilen âyetler ise sırasıyla şunlardır: el-Bakara 2/213; Âl-i İmrân 3/23; Nisâ 4/35 (2), 58 (2), 105; el-Mâide 5/42 (3), 43, 44 (2), 45, 47(2), 48, 49, 50, 95; en-Nûr 24/48, 51; el-Ankebût 29/4.

geçen {فَاَحْكُمَ} sözcüğünü yargısal olarak bir şeye karar vermek anlamında ifade etmektedir.⁴³

3.2.3. Bilgi Temelli Söz ve Davranış

{رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}

“Rabbimiz, içlerinden onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve faydalı ilim ile mutlak doğruları öğretecek, onları arındıracak bir elçi gönder. Kuşkusuz sen her şeye gâlipsin ve her şeyi yerli yerince yaparsın.” (Bakara 2/129). Bu ayette “hikmet” zaman ve mekân üstü mutlak doğrular anlamındadır.⁴⁴ Mutlak doğruları dile getiren ve her yaptığı yerli yerince olan Allah için “hekim” sıfatı kullanılmıştır.⁴⁵ Ayrıca kesin mana ifade etmesi bakımından yerinde/sağlam manasında da “muhkemat” kullanılmıştır.⁴⁶

3.2.4. Anlama Gücü

{يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَاتَّبِعْنَا الْحُكْمَ صَبِيًّا}

“(Dedik ki) ey Yahya! Kitabın içindeki bilgilerle ciddi bir şekilde amel et. Kendisine çocukken anlama gücü verdik.” (Meryem 19/12). Âyetin sibak-siyakı Hz. Zekeriya (a.s) ve oğlu Yahya (a.s) ile ilgilidir; Hz. Zekeriya (a.s)’nın kendisine varis olacak bir evladın verilmesi için Allah’a dua ettiği ifade edilmiş bu duaya icabet edildiği ve kendisine Yahya adında bir çocuğun verileceği müjdesi verilmiştir. Burada {الْحُكْمَ} sözcüğü, anlama gücü ve kabiliyeti anlamına gelmektedir. Zira Zekeriya peygamber kendisine ve Ya’kûb (a.s) nesline varis olacak ve üstlendikleri misyonu devam ettirecek bir nesil ile rızıklandırılması için duada bulunmuştur. Bu, kendisi ve atası

⁴³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 642; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20: 77; Mâturîdî, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, 4: 267; Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzil*, 7: 87; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1210; Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, 3: 134; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5: 261; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 26: 199-200; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-kur’ân*, 18: 177; Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, 3: 103; İbn ‘Âşûr, *İbn ‘Âşûr, et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 23: 243.

⁴⁴ İbn Abbâs, *Tenvîru’l-Mikbâs*, 23; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 139; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2: 577; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5: 12; Mâturîdî, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, 1: 96.

⁴⁵ Fâtür 35/2. Geniş bilgi için bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 552; Kur’ân’da 95 defa Allah’a isnat edilerek geçmektedir. bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 29: 28; Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, 3: 80; Ebû Cafer Muhammed b. Hasan (Tûsî), *et-Tibyân fi tefsîri’l-kur’ân*, thk. Ahmed Habib (Beyrût: Dâru İhâyi’t-Turâsi’l-Arabiyy, t.s.), 8: 412; Râzî, *Fahreddin Muhammed b. Ömer, Mefâtihu’l-gayb*, (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 26: 4; Ebû Hayyân, el-Endülüsi Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru’l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd v.dğr. (Beyrût: Dâru’l-Kutub el-İlmiyye, 1413/1993), 7: 282.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/7.; Geniş bilgi için bkz. İbn Abbâs, *Tenvîru’l-Mikbâs*, 55; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 263; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5: 190-191; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, 3: 316; Mâturîdî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1: 246-247; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, 2: 592; Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, 1: 245; Se’âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebû Zeyd, *Cevâhiru’l-hisân fi tefsîri’l-kur’ân*, thk. Ali Muhammed Mu’avvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: Dâru İhâyi’t-Turâsi’l-Arabî, 1418/1997), 2:10.

olan Ya'kûb'un sahip olduğu kabiliyetlere sahip bir çocuk olmasını dilediği anlamına geliyor. Bu duanın kabulü niteliğinde olan bu âyet, şu anlama geliyor: Yahya'nın kitabı anlama ve yorumlama gücüne sahip olduğunu ve yerli yerinde karar verme kabiliyetine ehil anlamına geliyor. Bu itibarla bağlam içindeki الْحَكْمُ sözcüğü, bir yönüyle ilimle ilişkili, diğer bir yönüyle de hikmetle ilişkili bir anlama sahiptir.

3.2.5. Söz ve Fiillerinde İsbetli Olan/Yerli Yerince Söz ve Davranışta Bulunan

{ مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ }

“Allah'ın insanlara açacağı rahmet kapısını hiç kimse kapatamaz. Onun kapatacağı kapıları da ondan başka hiç kimse açamaz. O, her şeye galiptir ve her şeyi yerli yerinde yapandır.” (Fâtır 35/2). Bu âyetin sibakını incelediğimizde Allah, âfaktaki kudretinin tezahüründen bahsederek bütün övgülere layık olduğunu ve her şeye gücü yettiğini bildiriyor. Kudretinin insanlara yansımalarına da değinerek, kendisinin vereceği nimetleri engelleyecek kimsenin olamayacağı gibi, vermediği nimetleri de verebilecek kimsenin olmayacağını beyan ediyor. Âyetin siyakında ise insanlara seslenerek kendisinden başka rızık verecek bir yaratıcının olmadığını, dolayısıyla tevhitte yüz çevirmemeleri gerektiğini hatırlatıyor. Bu bağlam içerisinde { الْعَزِيزُ-الْحَكِيمُ } ifadesi birlikte incelendiğinde { الْعَزِيزُ } her şeye gücü yeten anlamındadır.⁴⁷ Sonrasında gelen { الْحَكِيمُ } söz ve davranışlarında isabetli olan, her şeyi yerli yerince yapan anlamını ifade etmektedir. Bu durumda Allah, “Aziz” ismiyle kendisinin sınırsız bir güce sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak “hâkim” ismi ile de bu gücü sınırladığını yerli yerince –haşa gelişi güzel- kullandığını ifade ederek, ayrıca insanların örnek alması için bu gücün nasıl kullanılması gerektiğinin de mesajını vermektedir. Yani Sünnetullah'ta ilahî hikmet temelinde bir güç yönetimi söz konusudur. Bağlam içindeki el-hakîm kalıbıyla sanki şöyle bir mesaj veriliyor: Ey insanlar! Size verilen nimetler arasında bulunan, fizikî, sosyal, ekonomik vs. alanlardaki gücü, { الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ } ifadesinde işaret edilen çerçeve dâhilinde, haddinizi aşmadan, ilahî sünnetin çerçevesi istikametinde ve insanlığın maslahatına yönelik kullanınız. Kibir ve gurura kapılıp zulmetmeyiniz. Aksi takdirde sizden öncekilerin yaşadıklarını siz de yaşarsınız.⁴⁸

⁴⁷ İsfahâni, *el-Mufredât*, 333.

⁴⁸ Bu ve benzeri ayetlerdeki mesajı, Kur'an'ın bir bütün olarak düşünülmesi halinde, Kur'an kıssalarında konu edinen Firavn ve benzeri kişilerin uğradıkları akıbete gönderme yapması gayet makuldür. Kur'an'ın 97 yerinde geçen el-hakîm kalıbının 46'ında el-aziz ile birlikte zikredilmiş olması bu iki

3.2.6. Sağlamlık

Kur'an-ı Kerim'de hkm köklü türevlerden biri de, if'âl babına sokularak kullanılan ism-i mef'ûl ve fiil-i muzârî {مُحْكَمَاتٌ مُحْكِمٌ} kalıplarındır. Sağlamlık anlamında Medenî sûrelerde Âli-İmrân 3/7; Hac 22/52 ve Muhammed 47/20'de olmak üzere toplam üç yerde kullanılmıştır. Bu kök daha önce ifade ettiğimiz gibi⁴⁹ sağlam/dayanıklı anlamında somut nesnelere yönelik olarak kullanılmıştır. Somut nesnelere yönelik olarak kullanılmıştır. Örneğin,⁵⁰

{أَحْكَمَ إِفْعَالُ الْبَابِ} kapıyı sıkıca/sağlam kapadı. Soyut bir şeye yönelik olarak kullanılması ise⁵¹ {أَحْكَمْتُ الْأَمْرَ أَيَّ صَارَ مُحْكَمًا إِذَا وَثِقَ} işi sağlaştırdım denilir. "hkm" kökünün soyut anlamda sağlamlık manasında kullanıldığı ayeti inceleyelim:

{هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ}

"Sana kitabı indiren o'dur. O kitabın bir kısım âyetleri muhkemdir (anlamının tek ve mutlak olması açısından sağlamdır). Onlar kitabın esasını teşkil ederler. Bir kısmı da benzeşendir (anlam açısından). Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve tevil etmek maksadıyla benzeşen âyetlere tabi olurlar. Oysa bu âyetlerin tevilini ancak Allah bilir. İlimde kök salanlar: "Ona iman ettik. Tamamı Rabbimizin katındandır." derler. Bundan ancak akıl sahipleri öğüt alırlar." (Âl-i İmrân 3/7).

Âyette geçen "muhkemât" sözcüğünün anlam analizini bu çerçevede şöyle yapabiliriz: Somut bir nesnenin sağlam olması, yıkılıp dağılmaktan ve olması gereken durumdan farklı bir duruma düşmekten men edilmiş olması demektir. Soyut bir varlığın sağlam olması ise, o varlığın ifade ettiği muhtevanın kesinlik arz etmesi, fesahat açısından nazımının zirvede olması demektir.⁵² Söz konusu sözcük, sağlamlık anlamında olmakla birlikte, tek bir anlamı ifade etmesi açısından apaçık manasına da gelebilmektedir. Netice olarak bu anlam grubunda kökün esas anlamı olan-men etmek-sözcükte varlığını muhafaza etmekle beraber, bağlamsal anlam olan-sağlamlık-anlamı yanında "apaçık" yan anlamını da ifade etmektedir.

kalp arasında anlam ilişkisinin olduğu ve böyle bir mesajı taşıdığını düşünüyoruz.

⁴⁹ Detay için birinci bölüme bk.

⁵⁰ Kadir Güneş, *el-Mu'cem Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2011), 260.

⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-ârab*, 12: 143.

⁵² Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî, *el-Kulliyât mü'cemu fi'l-mustalahat ve'l-furûk el-lugaviyye* (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 380.

Müfessirlerin (Âl-i İmrân 3/7) âyetini ve bu âyette geçen {مُحْكَمَاتٌ} sözcüğüne yaptıkları izahlar şu şekildedir:

İbn Abbas, muhkemâtın helal ve haramlarla apaçık hale getirilmiş, nesh edilmemiş ve kendileriyle amel edilen âyetler olduğunu söyler ve En'âm sûresindeki âyetleri buna örnek gösterir.⁵³ İbn Abbas, muteşâbihâtı, mukattaa harfleri ve nesh edilmiş âyetler olarak tefsir etmektedir.⁵⁴

Mukâtil, bu âyetin tefsirini yaparken, muhkemât sözcüğünü şöyle tefsir etmektedir: Kendisiyle amel edilen âyetlerdir ki bundan maksat En'âm sûresindeki âyetlerdir.⁵⁵

Taberî ve İbn Kesîr, âyetin tefsirinde şöyle demektedirler: O kitabın bir kısmı muhkemâttan oluşur. Muhkemât, tafsil ve beyanla sağlamlaştırılmış, deliller getirilerek ispat edilmiş âyetlerdir. Bunlar, helal, haram, ceza, mükâfat, kıssa ve ibretler gibi konulara temas Kur'an âyetleridir.⁵⁶

Mâturîdî, muhkemâtı tefsir ederken şöyle diyor: Muhkem âyetler, akılla kavranması mümkün olan âyetlerdir. Bu âyetler tevhit ve Allah'a iman konularını ihtiva ettiği için muhkemât adı verilmiştir.⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, bu âyette geçen muhkemât kavramının tefsirinde İbn Abbas'ın rivâyetine istinaden, nesh edici, helal ve haramlar, hadler ve amel konusu olan meselelerle ilgili âyetlerdir. İbn Abbas'a yapılan başka bir isnatta muhkemât, En'âm sûresinin haram kılınan hususları beyan eden son âyetleri olduğunu nakleder.⁵⁸ Semerkandî ve es-Se'âlibî, muhkemât için apaçık, helal ve haramlarla açıklanmış hükümler ve nesh edilmemiş âyetlerdir, demektedirler.⁵⁹

{مُحْكَمَاتٌ} "muhkematun" sözcüğünün içinde bulunduğu bölümü, âyetin sebep-i nüzulü ve birlikte zikredildiği sözcüklerle bağlantısını dikkate alarak semantik analizini yaptığımızda şu sonuca varıyoruz: Âyette geçen {مُحْكَمَاتٌ} sözcüğü {مُتَشَابِهَاتٌ} "muteşabihatun" sözcüğüne karşıt kullanılmasından dolayı esas anlamı baki olmakla birlikte izafi bir anlam kazanmıştır; Zira {مُتَشَابِهَاتٌ} sözcük anlamı birbirine benzeşen şeyler demektir.⁶⁰

Müteşâbih âyetler denildiğinde, muhtemel ve yakın manalara gelebilen âyetler demektir. Buna karşın {مُحْكَمَاتٌ} sözcük anlamı, ihkâm'dan gelmesi itibarı-

⁵³ En'âm, 6/151-153.; Âyetler, Allah'ın kesin bir şekilde haram kıldığı ve yasakladığı hâl ve hareketlerden oluşuyor. Bunlar: Allah'a ortak koşmamak, anne-babaya iyilik etmek, çocukları öldürmemek, ahlâken çirkin olan şeyleri yapmamak, Allah'ın haram kıldığı nefisleri öldürmemek, yetim malına dokunmamak, hileli ticaret yapmamak, adaletle davranmak ve verilen söze vefa göstermektir.

⁵⁴ İbn Abbâs, *Tevîru'l-Mikbâs*, 55.

⁵⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 263.

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5: 190-191.; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-kur'âni'l-'azîm*, 3: 316.

⁵⁷ Mâturîdî, *Tefsiru'l-kur'âni'l-'azîm*, 1: 246-247.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsiru'l-kur'âni'l-'azîm*, 2: 592.

⁵⁹ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 1:245.; Se'âlibî, *Cevâhiru'l-hisân*, 2: 10.

⁶⁰ İsfahânî, *el-Mufredât*, 425.

la bir şeyi en iyi şekilde yapmak, sağlam hale getirmektir. Bu durumda Âyetler için {مُحْكَمَاتٌ} denildiğinde tek anlamı olan, farklı anlamlara yorumlanamayan sağlam ve kesin delalete sahip âyetler demektir.⁶¹ Kontekst kaynaklı bu anlamla beraber yan anlam olarak, apaçık anlamı da ifade etmesi mümkündür.

Bu çerçevede {آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ} ifadesi, tevile kapalı tek ve kesin anlam ifade eden âyetleri ifade etmektedir. Bu kabildeki âyetlerin kitabın esası konumunda olduğu zikredilmiştir. Tevhid konusu başta olmak üzere inanç ile ilgili meseleler ve insanların ihtiyaç duydukları konular bu âyetlerin temas ettiği temel konulardır.⁶²

Muhkem âyetlerin bu özelliğe sahip olması, Kur'an'ın hidâyet sıfatıyla beşerin toplumsal yaşamına kesin ve sağlam ifadelerle yön verdiğini, bu konudaki talimatların evrensel olduğunu -kitabın esası- bu kabildeki âyetlerin temel gayesi, yeryüzünde fesatın ve bozgunculuğun men edilmesi -kök sözcüğün esas anlamından esinlenerek- işareti olarak kabul edilebilir. Araştırdığımız kaynakların tamamı {مُحْكَمَاتٌ} kavramını, kendileriyle amel edilen emir ve nehiy gibi kişi ve toplumsal pratiği olan hususlar diye tefsir etmişlerdir. Bazı kaynaklar kavramı daha da somutlaştırarak İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'a isnaden {مُحْكَمَاتٌ} kelimesini En'âm sûresinde haram kılınan hususları ifade eden âyetler olduğunu nakletmiştir.⁶³

Netice olarak, {مُحْكَمَاتٌ} kavramı, Kur'an'ın hidâyet sıfatı çerçevesinde insanlığa mutlu ve huzurlu bir hayat temin etmek amacıyla ortaya koyduğu kesin, akl-ı selimin farklı yorumlara tabi tutmayacağı hususlara temas eden vahiy kısmıdır. Bu âyetler için "kitabın esası" olduğu ifade edilmiş olmasının yanısıra âyetlerin muhtevası ve {مُحْكَمَاتٌ} sözcüğünün kök ve bağlam anlamının bir bütün olarak birlikte düşünüldüğünde hikmetle -mutlak evrensel doğrularla- ilişkili olduğu görülecektir.

Değerlendirme

Sonuç olarak Kur'an'ın nüzul dönemi sürecinde hkm kelimesi anlam daralması yaşamıştır; cahiliye dönemi şiirlerinde hkm kelimesinin kullanıldığı "gem" ve "keyfi davranma" gibi izafi anlamlar Kur'an'da yer almamıştır. Kur'an'da hkm kelimesinin esas anlamı olan "men etme/engelleme" manasıyla beraber karar verme, mutlak doğru, yerli yerince söz ve davranış sahibi, anlama gücü ve sağlamlık gibi izafi anlamlarda kullanılmıştır.

⁶¹ Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmi'l-kur'an*, 5: 17.

⁶² Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmi'l-kur'an*, 5: 18-19.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5: 187-197; Semerkandî, *Bahru'l-ülûm*, 1: 245-227; İbn 'Atiyye, *el-El-Muharreru'l-veciz*, 2: 154-156; Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmi'l-kur'an*, 5: 18-19.

3.3. İslâmî Dönem Şiir ve Sözlüklerinde "hkm" Köklü Kelimelerin Semantik Analizi

"hkm" kelimesi İslami dönem şiirlerinde Cahiliye şiirlerinde kullanıldığı anlamlarda kullanılmakla birlikte⁶⁴ üç izafi anlam daha yüklenerek kullanılmıştır. İlk dönem sözlüklerinde ise Cahiliye ve İslami dönem şiirleri referans verilerek bu kaynaklarda geçen anlamlara atıfta bulunulmuş ve şiir kaynaklarında bulunmayan bir izafi anlam daha yüklenmiştir.

3.3.1. İsteddiği Gibi Davranmak-Keyfilik

{فَقَتَلْنَا جَبَابَةً مُلُوكًا... وَأَطْلَقْنَا الْمُلُوكَ عَلَيَّ احْتِكَامًا}⁶⁵

Biz, birçok despot kralı öldürdük.-Bazılarını da istediğimiz gibi (keyfi) salıverdik. Bu şiirde {احتكام} sözcüğü keyfiliği ve istediği gibi davranmayı ifade etmektedir. Şair birçok kibirli kralları öldürdüklerini, bazılarını da öldürebildikleri halde salıverdiklerini dile getirmektedir.⁶⁶

3.3.2. Sebep

{انظُرْ إِلَى حِكْمَةِ الْأَقْدَارِ فِي مَلِكٍ... الشَّمْسِ حُسْنًا وَفِي قَرْدٍ عَلَى فَيْلٍ}⁶⁷

Kaderin hikmetine/sebep olduğu şeye bakar mısınız?- Bir tarafta, güneş gibi parlayan bir kral varken, diğer taraftan file binmiş bir maymun ortalıkta dolaşiyor! ⁶⁸Şair, güneşe benzeterek övdüğü kralın, file binmiş maymuna benzettiği kişiye karşı yenilmesinin asıl sebebinin "kadere -ezelde yazılan

⁶⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Hassân b. Sâbit Ebu'l-Velid el-Munzir el-Hazrecî el-Ensârî, *Divânu Hassân b. Sâbit*, şerh. 'Abda Muhennâ, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 20; Cerîr, *Divânu Cerîr* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1986), 47; Nâbiga, b. Şeybân, *Divânu Nâbiga b. Şeybân*, şerh. Nebîl Tureyfi (Beyrût: Dâru Sadr, 1998), 68-71; *Divânu Hassân b. Sâbit*, (Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiyye, 1994), 109, 173-185-193-230; Nâbigâ, *Divânu Nâbigâ b. Şeybân*, 173, 185; Hansâ, *Divânu'l-Hansâ*, Şerh. Hamdu Tammas, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1425/ 2004), 96; Ömer b. Ebî Rebî'a, *Divânu Ömer b. Ebî Rebî'a el-Mahzumî* (Beyrût: Dâru'l-Kalem,t.s.), 24-77-83-109-168-197-200-201-203; Zî'r-Rumme, *Divânu Zî'r-Rumme*, şerh. Ahmed Hasan Basac (Beyrût, *Dâru'l-Kutub el-İlmiyye*, 1415/ 1995), 30- 119-237; Ebû Temmâm, *Divânu Ebî Temmâm*, şerh. el-Hatib et-Tebrizî, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1414/1994), 2: 87; Ebû Temmâm, *Divânu Ebî Temmâm*, 2: 49-213; İbnu'l-Mu'tez, *Divânu İbnu'l-Mu'tez* (Beyrut: Dâru Sadr, t.s.), 105-215; Cerîr, *Divânu Cerîr*, 47; Nâbiga, *Divânu Nâbiga b. Şeybân*, 29; Ebu'l-Atâhiyye, *Divânu Ebî'l-Atâhiyye*, 238,392- 93; Ferezdak, *Divânu'l-Ferezdak*, şerh. Ali Fa'ûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1407/1987), 120; Cerîr, *Divânu Cerîr*, 421.; "hkm" kelimesinin aynı anlamda kullanıldığı yerler için bk. Ömer b. Ebî Rebî'a, *Divânu Ömer b. Ebî Rebî'a*, 203; Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, 23- 34; Zî'r-Rumme, *Divânu Zî'r-Rumme*, 119-290; Ebû Temmâm, *Divânu Ebî Temmâm*, 2: 106-251-290; Cerîr, *Divânu Cerîr*, 405; Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, 222; Ömer b. Ebî Rebî'a, *Divânu Ömer b. Ebî Rebî'a*, 197.

⁶⁵ Cerîr, b. Atiyye el-Hatafi, *Divânu Cerîr* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1406/ 1986), 405.; Diğer yerler için bkz. Nâbiga, b. Şeybân, *Divânu Nâbiga b. Şeybân*, şerh. Nebîl Tureyfi (Beyrût: Dâru Sadr, 1998), 68-71; Ebû Temmâm, *Divânu Ebî Temmâm*, 2:14; İbnu'l-Mu'tez, *Divânu İbnu'l-Mu'tez*, 105-1414/1994, 2:14-15.

⁶⁶ bkz. Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, 222; Ömer b. Ebî Rebî'a, *Divânu Ömer b. Ebî Rebî'a*, 197.

⁶⁷ İbnu'l-Mu'tez, *Divânu İbnu'l-Mu'tez*, 375.

⁶⁸ Taraftarı olduğu ve yenildiği anlaşılan bir melik ile yerine geçen bir meliki kastediyor.

yazı- bağlayarak bu sebepten dolayı güneşe benzettiği kişinin yenildiğini ifade etmiştir. Böylece “hikmet” sebep anlamında kullanılmıştır.

3.3.3. Karışıklık

“hkm” kökü {استحکم} kalıbına sokulduğunda karışıklık anlamı vermektedir. Örneğin {اِسْتَحْكَمَ عَلَيْهِ الْأَمْرُ أَيِ النَّبَسِ} işi karışık hale geldi.⁶⁹

Değerlendirme

Hikmet sözcüğünün bir kullanımında art zamanlı anlam genişlemesi söz konusudur; cahiliye dönemi şiirlerinde hikmet sözcüğünün sebep anlamında kullanılmamış olup İslâmî dönem şiirlerinde sözcüğün sebep ve illet anlamında kullanılması, buna işaret etmektedir. hkm kökünün bir kullanımında da anlam daralması söz konusudur; cahiliye dönemi şiirinde hkm kökünün hayvanın ağızına takılan “gem” anlamında kullanılması, araştırma alanımızda bulunan İslâmî dönem şiirinde ise bu anlamda kullanılmamış olması anlam daralmasına delalet etmektedir.

Şiir divanlarında yaptığımız araştırmalarda da bu kök sözcüğün ifade ettiği esas anlam⁷⁰ “men etmek/engellemektir”. Bu mefhumun, farklı anlam ifade eden söz konusu kökün türevlerinde de mevcut olduğunu, dolayısıyla esas anlam ifade eden kök sözcük ile izafi anlam yüklenen türevleri arasında semantik bağın muhafaza edildiği sonucuna vardık.

Şimdi hkm kökünden türeyen kalıpların, kullanıldıkları sözlük ve şiirlerde dönemleriyle birlikte semantik tanımlarını gösterelim;

⁶⁹ “hkm” kelimesinin lügavî anlamı ile ilgili bilgiler şu kaynaklardan verilmiştir; Halil *Kitâbu'l-Ayn*, 3: 66; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* (Mısır: ed-Dâru'l-Misriyye, 1384/1964), 4:110-15; Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, 5: 1901-2; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 2: 91-92; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhitu'l-âzam fi'l-luga*, 3: 49-51; Dâmegânî, *Kâmûsu'l-kur'ân*, 141-42; İsfahânî, *el-Mufredât*, 133-35; Zemahşeri, *Esâsu'l-belâga*, 1: 206-7; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 12:140-145; Muhammed Murtezâ el-Huseyni Zebîdî, *Tâcu'l-arâs min Cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdul'alim et-Tahâvî (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1421/2000), 31: 510-525; Feyyûmî, *Mu'cemu'l-mustalahati'l-islâmiyye fi'l-Misbâhi'l-munîr*, 68.

⁷⁰ Esas mana, kelimenin her zaman taşıdığı asıl manadır. İzâfî mana ise içinde bulunduğu özel sistemden, bu sistemdeki diğer kelimelerle olan münasebetinden kazandığı özel manadır. İzutsu, *Kur'ânîda Allah ve İnsan*, 22.

TABLO 1: "hkm" Kelimesinin Kök ve Türevlerinde Esas Anlam ile İzafi Anlam İlişkisi

"hkm" Kelimesinin Kök ve Türevlerinde Esas Anlam ile İzafi Anlam İlişkisi. Esas Anlam İzafi Anlamla Birlikte Varlığını Muhafaza Etmektedir.					
Madde /Kök	Esas Anlam	İzafi Anlam	Kaynak	Esas ve İzafi anlam ilişkisi	
1	HeKeMe(t):	men	Gem	Cahili şiir	Hayvanı serkeşlikten "men"
2	HüKüM:	men	Karar	Cahili/İslâmî	Zulmü "men" eden
3	HâKiM:,	men	Karar veren	Cahili/İslâmî	Zulmü "men" eden
4	MaHKuM	men	Aleyhinde karar verilmiş	Cahili/İslâmî	Hataya düşmekten "men"
5	HaKiM/HaKeM	men	Karar veren	Cahili/İslâmî	Kararıyla fesadı "men" eden
6	HeKiM	men	Yerli yerince iş yapan	Cahili/İslâmî	Zaafaktan "men" eden
7	HeKiM	men	Doktor	Türkçe sözlük	Hastalıktan "men" eden
8	muHKeM	men	Sağlam nesne	Cahili/İslâmî	Yıkılmaktan "men" edilmiş
9	taHKiM/istiHKaM	men	Sağlamlaştırmak	Cahili/İslâmî	Yıkılmaktan "men" etmek
10	muHaKkeM	men	Deneyimli kişi	Cahili	Yaşadıklarıyla hataya düşmekten "men" edilmiş
11	HuKuMe(t):	men	Engin ilim	Cahili	Cehaleti "men" edici
12	HaKKeMe	men	İdareci tayin etme,	Cahili/İslâmî	Düzensizliği "men" etme
13	iHteKeMe	men	İstediği gibi davranma,	Cahili/İslâmî	Başkasının keyfi davranmasını "men" etme
14	HiKMe(t)	men	Faydalı ilim, olgunluk, özlü ifade,	Cahili/İslâm	Zararlı düşüncelerden "men" etme
15	HiKMe(t):	men	Gizli ve asli sebep,	İslâmî	Engelleyici "men" eden

3.4. Son Dönem Arapça Sözlüklerde “hkm” Kökünün Anlamı

“hkm” kökünün son dönem Arapça sözlüklerdeki anlamlarını şu şekilde sıralamak mümkündür.⁷¹

3.4.1. Men Etmek/Engellemek

“hkm” kökü ilk dönem Arapça kaynaklarda olduğu gibi son dönem Arapça kaynaklarda da “men etme” anlamı, temel anlam olarak verilmektedir. {حكمه عن كذا منعه} şundan men etti. Buradaki {حكم} “men etme” anlamını ifade etmektedir.

3.4.2. Karar Vermek

{حكم يحكم حكم} sulâsi mucerred birinci bâbın vezninde (yapısında) olan bu kök ve türevleri, karar vermek anlamında kullanılmaktadır. Bu kök “âla” harf-i cer ile muteâddî (geçişli) hale gelirse aleyhinde, diğer harf-i cer olan “fî, bâ, lâm” ile muteâddî olursa lehinde karar verme anlamını ifade eder.

3.4.3. Gem

Bu kökün sülâsi mucerredin birinci babından gelmesi, gem ve atı gemlemek anlamını da ifade etmektedir. {حكم الفرس جعل للحمامه الحكمة} atı gemledi veya atın yularına gem taktı.

3.4.4. Bilge Kişi/Söz ve Fiillerinde İsbet Kaydetmek

Bu kök, “sülâsi mucerred” beşinci bâbın vezninde kullanılırsa bilge, isabetli karar veren anlamını ifade eder. {حكم يحكم حكماً صار حكيماً} Bilge oldu, yerinde karar verdi. Hâkim kalıbı, söz ve davranışı bilgiye dayanan, bu vesileyle her şeyi yerli yerinde yapan kişi anlamında gelmektedir.

3.4.5. Davalı Olmak

Bu kök, mezîd “mufâ’ale(t)” kalıbına uyarsa {حاكم يحاكم محاكمة} mahkemelik oldu anlamını ifade eder.

3.4.6. Sağlamlık

Bu kök, mezîd if’âl, ifti’âl ve istif’âl, kalıbına uyarsa {أحكم يحكم إحكام} sağ-

⁷¹ “hkm” kökünün anlamları şu kaynaklardan araştırılmıştır. Ahmed v.dğr. *el-Mu’cemu’l-arabiyyi’l-esâsi* (Larus: el-Munazzematu’l-Arabiyye lit-Terbiyyeti ve’s-Sekâfe ve’l-Ulum, 1989), 340-342; Luviş Ma’lûf el-Yesûi, *el-Muncid fi’l-luga el-‘arabiyye el-mu’âsire* (Beyrût: Dâru’l-Marik, 2001), 311-313; Cubran Meş’ûd, *er-Râid*, 7. Baskı (Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1992), 291-312.

lamlık ifade eder. Örneğin {أَحْكَمْتُ إِقْفَالَ الْبَابِ} kapıyı sağlam kapattım {احْتَكَمْتُ الشَّيْءُ} iş sağlamaştı.

3.4.7. İsteddiği Gibi Davranma

Mezîd “tefe’ul” ve “ifti’âl” kalıbına uyarsa istediği gibi davranma, keyfi hareket etme anlamını ifade eder. Örneğin {تَحَكَّمْتُ فِي الْأَمْرِ} Dilediği gibi davrandı/zulmetti. {اِحْتَكَمْتُ فِي مَالِ فُلَانٍ} falancanın malında dilediği gibi davrandı.

3.4.8. Yönetim-İdare

Bu kök, {حُكْمَةٌ} kalıbında kullanılırsa idare ve yönetim anlamına gelir. Bir ülkeyi toplumu yöneten iktidardakiler anlamında kullanılmaktadır.

3.4.9. Hakem Tayin Etme

Bu kök, {حَكَمْتُ} mezîd tef’îl vezninde kullanıldığında türevleriyle beraber, hakem tayin etme anlamını ifade eder.

3.4.10. Yaşlı

Bu kök, {حَكَمٌ} kalıbı ile yaşlı anlamına da gelir. {رَجُلٌ حَكَمٌ} yaşlı adam anlamına gelmektedir.

3.4.11. Kıymet-Değer

Bu kök, {حِكْمَةٌ} kalıbında kullanılması ile kıymet anlamını ifade eder. {رَفَعَ اللَّهُ حِكْمَتَهُ} Allah, onun kıymetini/değerini yüceltsin anlamına gelmektedir.

3.4.12. Yüzün Ön ve Alt Tarafı

Bu kökün {حِكْمَةٌ} kalıbıyla kullanılması bazen insan veya koyun yüzünün ön veya alt tarafı anlamına gelmektedir.

3.4.13. Faydalı İlim

Bu kök, {حِكْمَةٌ} kalıbında olması halinde faydalı ilim, bir şeyin olması gerektiği yerde olması, işin doğrusu, anlamını ifade eder.

3.4.14. Felsefe

Bu kök, {حِكْمَةٌ} kalıbında olması halinde, felsefe/felsefi bilgi anlamında kullanılmaktadır.

3.4.15. İlet/Neden

Bu kök {حَكْمَة} kalıbında kullanılması halinde bir şeyin aslı sebebi ve illeti anlamına gelmektedir.

3.4.16. Doğru İş

Bu kök {حَكْمَة} kalıbı ile gelmesi halinde doğru iş anlamında kullanılmaktadır.

Son dönem Arapça sözlüklerde hkm kökünü incelediğimizde, bu kökün Cahiliye dönemi şiirleri, İslâmî dönem şiirleri ile ilk dönem Arapça sözlüklerdeki anlamlarla birlikte anlam genişlemesine uğradığını ve “felsefe, feraset, illet, yüzün alt tarafı” gibi bazı izafi anlamlar yüklediğini görüyoruz.

3.5. Arapça-Türkçe Sözlüklerde “hkm” Kökünün Anlamı

“hkm” kökünün Arapça-Türkçe sözlüklerde kullanıldığı anlamları şu başlıklarla sıralamak mümkündür:⁷²

3.5.1. Yargıda Bulunmak- Karar Vermek

{حَكْمٌ يَحْكُمُ حُكْمٌ} “sülâsi mücerred” birinci bâbın vezninde kullanılması halinde karar vermek ve bir yargıda bulunmak anlamını ifade eder. Bu kök {عَلَى} ile kullanılsa aleyhinde {بِ} ile lehinde {بِ} ile hakkında karar verme anlamını ifade eder.

3.5.2. Hakem/Karar Verici Tayin Etmek

Bu kökün {حَكْمٌ} “sülâsi mezîd” *tef’îl* vezninde kullanılması halinde herhangi bir meselede hakem/karar verici atamak anlamını ifade eder.

3.5.3. Karşılıklı Dava Açmak

{حَاكَمَ} “sülâsi mezîd” *müfaâlat* vezninde kullanılması halinde karşılıklı dava açmak anlamına gelir.

3.5.4. Sağlamlık

{أَحْكَمَ/إِحْكَامٌ} “sülâsi mezîd” *if’âl* vezninde kullanılması halinde sağlamlık

⁷² “hkm” kökünün ifade ettiği anlamlar şu kaynaklardan aktarılmıştır: M. İsmet Yolcu, *Örnek Sözlük* (Ankara: Eğitim-San Basım Yayım, 1996), 322; Emrullah İşler-İbrahim Özay, *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük* (Ankara: Fecr Yayınları, 2012), 535; Kadir Güneş, *el-Mu’cem Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2011), 259-262.

anlamını ifade eder. {أَحْكَمَ} fiili mazi kalıbıyla bir işi sağlam yaptı manasına gelmektedir.

3.5.5. Keyfi Davranmak

{أَخْتَكَمَ / أَخْتَكَمْتُ} Bu iki mezîd vezninde kullanıldığında türevleriyle birlikte keyfi ve zalimce davranmak, karar almak anlamını ifade eder.

3.5.6. Yasa/Kanun

{أَحْكَامٌ} Kalıbında kullanılması durumunda yasalar, prensipler anlamını ifade eder.

3.5.7. Felsefe

{حِكْمَةٌ} Bu kökün, "hikme(t) kalıbında kullanılması, ileriye görmek, derin düşünmek manasına gelir.

3.5.8. Hakiki/Gerçek Sebep

{حِكْمَةٌ} Kökün "hikme(t)" kalıbıyla ifade ettiği bir diğer mana, herhangi bir şeyin gizli ve aslî sebebi manasıdır.

3.5.9. Bilge-Hekim

{حَكِيمٌ} Kökün, "hekim" kalıbında kullanılması bilge kişi -söz ve davranışlarında isabet kaydeden- anlamında kullanıldığı gibi, tıp doktoru anlamında da kullanılmaktadır.

3.5.10. Gem

{حَكَمَةٌ} Kökün,"hekem(t)" kalıbında kullanılması, hayvanın ağzına takılan gem anlamını ifade eder.

3.5.11. Yönetim

{حُكْمٌ} Kökün, "hukûme(t)" kalıbında kullanılması bir ülkeyi, toplumu idare edenler anlamını ifade eder.

3.5.12. Yargılamanın Yapıldığı Yer

{مَحْكَمَةٌ} Bu kökün, "mahkeme" kalıbında kullanılması, yargı kararının verildiği yer anlamını ifade eder.

3.5.13. Kıymet/Konum

{حَكْمَةٌ} Bu kökün, “hekem(t)” kalıbıyla zikredilmesi kişinin kıymeti, değeri ve toplumdaki konumu anlamında kullanılmaktadır.

3.5.14. Yüzün Alt Tarafı

{حَكْمَةٌ}Kökün “hekeme(t)” kalıbında kullanılması, insan yüzünün alt tarafı anlamını ifade eder. Son dönem sözlüklerden itibaren ise sözcüğe izafi anlamlar yüklendiğini görüyoruz. Örneğin, {حَكْمَةٌ} kalıbına bir ülkeyi, toplumu idare edenler anlamının yüklenmesi, {حَكْمَةٌ} yargı kararının verildiği belli bir mekân anlamının yüklenmiş olması, sözcüğün bu dönemde artsüremli anlam genişlemesi yaşadığını ortaya koymaktadır.

Kur’ân’ın kendine özgü yaklaşımı bu sözcüğe belli bir takım yenilikler getirmiştir. hkm kelimesi, son dönem Arapça sözlüklerde daha önceki dönemlerde kullanılan anlamlarda kullanılmakla birlikte,⁷³ “yaşlı, değer, çenenin alt tarafı, faydalı İlim, yönetim, adliye binası, ve doktor” anlamında da kullanılmıştır.

SONUÇ

Semantik açıdan incelediğimiz hkm kelimesinin, Cahiliye döneminde geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu gördük. Kur’ân’ın nüzul döneminde ise sözcükte anlam daralması olduğunu, esas anlamı olan men etmek, anlamında kullanılmakla birlikte, karar vermek, yerli yerince söz ve davranış sahibi olmak, ilim temelli mutlak doğru, anlama kabiliyeti ve sağlamlık gibi yan anlamlarda da kullanıldığını tespit ettik. “hkm” köklü türevler İslami dönem şiirler ve ilk dönem sözlüklerde cahiliye dönemindeki kullanılan anlamlarla birlikte “istediği gibi davranma, karışıklık ve sebep” anlamlarında da kullanılmıştır. Son dönem sözlükler ve Arapça Türkçe sözlüklerde ise hkm köklü türevlerin önceki dönemlerde kullanılan anlamlara ek olarak, “yaşlı, değer, çenenin alt tarafı, faydalı İlim, felsefe, yönetim, adliye binası ve tıp doktoru” anlamlarında kullanıldığını tespit ettik. Netice olarak hkm köklü türevler tarihi süreç içinde; nüzul öncesi dönemdeki sözcüğün esas anlamı ile birlikte farklı anlamlarda kullanıldığını tespit ettik. Kur’ân’da hkm kelimesinin anlamı sınırlandırarak esas anlamla birlikte altı

⁷³ “hkm” kelimesinin anlamları şu kaynaklardan araştırılmıştır. Ahmed, v.dğr. 340-342; Luviş Ma’lûf el-Yesûî, *el-Muncid fi’l-luga el-‘arabiyye el-mu’âsire*, 19. Baskı (Beyrût: Dâru’l Katulikiyye, 2001), 146.; Cubran Meş’ûd, *er-Râid*, 291.; Karaman Fikret v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara, DİB Yayınları, 2006), 218-220.

anlamda kullanıldığı neticesine vardık. Nüzul sonrası dönemlerde sözcüğün kademeli olarak anlam genişlemesine uğradığını, bu anlam genişlemesiyle beraber sözcüğün esas anlamı izafi anlamlarla ilişkisi devam ettiği bu esas anlamın, sözcüğün bütün izafi kullanımlarında var olduğu neticesine vardık.

KAYNAKÇA

- Amr b. Kulsûm. *Dîvânu 'Amr b. Kulsûm*. thk. Bedî Ya'kûb. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1411/199.
- Amr b. Tufeyl. *Dîvânu 'Amir b. et-Tufeyl*. Beyrut: Dâru Sadır, 1399/1979.
- Antere, 'Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî. *Dîvânu 'Antere*. Şerh. el-Hatîb et-Tebrizî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1412/1993.
- Aşâ el-Kebîr, Meymun b. Kays. *Dîvânu'l-Aşâ el-Kebîr*. ta'lik. Muhammed Huseyn. Kâhire: Mektebtu'l-Adab, t.s.
- Ahmed, v.dğr. *el-Mu'cemu'l-arabiyyi'l-esâsî*, Larus: el-Munazzematu'l-Arabiyye lit-Terbiyeti ve's-Sekâfe ve'l-Ulum, 1989.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları 1998.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
- Bagavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemir, v.dğr. Riyâd: Dâru Taybe, 1409.
- Beydâvî, Nâsîrüddîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl*. Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsî'l-'Arabiyy, t.s.
- Cerîr, b. Atiyye el-Hatafî. *Dîvânu Cerîr*. Beyrut: Dâru Beyrut 1406/ 1986.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve sîhâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr. Beyrût: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1399/1979.
- Cubran, Mes'ûd, (h.1991) *er-Râid*, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1992.
- Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-kur'ân*, Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrût: 1980.
- Demir, Şehmus. *Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. v.dğr. Beyrût: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1413/1993.
- Ebû Tâlib. *Dîvânu Ebî Tâlib*. Şerh Muhammed Tunci, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, Beyrût: 1414/1994.
- Ebû Temmâm, *Dîvânu Ebî Temmâm*, Şerh el-Hatîb et-Tebrizî, 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1414/1994.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Mussennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetu'l-Hanci, t.s.

- Ebu'l-'Atâhiyye. *Dîvânu Ebi'l-'Atâhiyye*. Beyrût: Dâru Beyrût, 1406/1986.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî. *el-Kulliyât mûcemu fi'l-mustalahat ve'l-furûk el-lugaviyye*. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Ebu's-Su'ûd, İbn Muhammed el-'Îmâd. *Îrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ, Riyâd: Mektebetu'r-Riyâd, 1947.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım. *Şerhu'l-kasâid es-sab'i-tivâl el-câhiliyyât*. thk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. Mısır: Dâru'l-Mısıriyye, 1384/1964.
- Ferdinand, De Saussure. *Genel Dilbilim Dersleri*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multiling Yayınları, 1998.
- Ferezdak. *Dîvânu'l-Ferezdak*. Şerh Ali Fa'ûr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Ferrâ, Ebû Zekariyyâ Yahya b. Ziyâd. *Ma'ani'l-kur'ân*. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1403/1983.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. el-Mikrâ Receb Abdu'l-Cebbâr İbrâhîm. *Mu'cemu'l-mustalahati'l-islâmîyye fi'l-Misbâhi'l-munîrr*. Mısır: Dâru'l-Afak el-Arabiyye, 2002.
- Guraud, Pierre. *Anlambilim La Sêmmantique*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları, 1999.
- Gül, Ahmet. *Sahabe Tefsirinde Dil Olgusu XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*. Sivas: 2015.
- Güneş, Kadir. *el-Mu'cem Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm Samerrâî. Beyrût: b.y. t.s.
- Hansâ. *Dîvânu'l-Hansâ*. Şerh Hamdu Tammas, 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1425/ 2004.
- Hâris, b. Halliza. *Dîvânu'l-Hâris b. Halza*. thk. Bedî Ya'kûb. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1991.
- Hassân b. Sâbit, Ebu'l-Velîd el-Munzir el-Hazrecî el-Ensârî. *Dîvânu Hassân b. Sâbit*. Şerh 'Âbda Muhennâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Hunaî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan. *el-Muncid*. Kâhire: 'Alemlu'l-Kutub, 1988.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. Çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhakk b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî. v.dğr. b.y.: Matbu'atu Vezâreti'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmîyye, 1428/2007.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris b. Ebî Hâtim. *Tefsîrû'l-*

- kur'âni'l-âzîm*. thk. Esed Muhammed et-Tayyib. Riyâd: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsmâ. *Tefsîru'l-kur'âni'l-âzîz*. thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukâşe. Muhammed b. Mustafa el-Kenz. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye li't-Tab'ati ve'n-Neşr, 1423/2002.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şesuddin, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyat'ul-a'yan ve en-bai ebnai'z-zeman*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadır, 1978.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dîmeşkî. *Tefsîru'l-kur'âni'l-âzîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, vdğr. Kâhire: Muessesetu Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *Te'vîlu muşkili'l-kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2007.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-arab*. Beyrût, Dâru'l- Sadr, t.s.
- İbn Sîde, Ali b. İsmâil. *el-Muhkem ve'l-muhît'l-âzam fi'l-luğa*. Beyrût: Mâ'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 2000.
- İbn Ezrak, Nafi'. *Mesâilu Nâfi' İbn Ezrak 'an Abdillâh b. Abbâs*. thk. Muhammed Ahmed. Kıbrıs: Dâru'l-Ceffan ve'l-Cab'i, 1413/1993.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali. *Zâdu'l-mesîr*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1423/2002
- İbnu'l-Mu'tez. *Divânu İbnu'l-Mu'tez*. Beyrût: Dâru Sadır, t.s.
- İbrahim Enis. *Delâletu'l-elfâz*. Mısır: Mektebetu-Ancelo, 1984.
- İsfahânî, *el-Mufredât fi garîbi'l-kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1431/2010.
- İşler, Emrullah- Özay, İbrahim. *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük*. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Karaman, Fikret. v.dğr. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câm'i li-ahkâmi'l-kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin. *Letâifu'l-işârât*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Lebid, b. Rabî'a. *Divânu Lebid b. Rabî'a Şerhu't-Tûsî*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyyi, 1414/1993.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîru'l-kur'âni'l-âzîm Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Fâtıma Yûsuf el-Hiyemî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1425/2004.

- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. ta'lik Abdu'l-Maksûd b. Abdurrahîm, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s.
- Abduh, Muhammed-Rızâ, Reşid. *Tefsîru'l-kur'âni'l-hâkim*. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Muessesetu't-Târîhu'l-Arabiyy, 1423/2002.
- Nâbiga, b. Şeybân. *Divânu Nâbiga b. Şeybân*. Şerh Nebîl Tureyfi. Beyrût: Dâru Sadr, 1998.
- Nâbiga, ez-Zubyânî. *Divânu Nâbiga ez-Zubyânî*. Şerh Abbâs Abdu's-Satr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Nemir, b. Tevleb. *Divânu Nemir b. Tevleb*. thk. Muhammed Nebîl Tureyfi. Beyrût: Dâru Sadr, 2000.
- Ömer b. Ebî Rebî'a. *Divânu 'Ömer b. Ebî Rebî'a el-Mahzumî*. Beyrût: Dâru'l-Kalem, t.s.
- Özdemir, Faruk. *Kur'ân'da Cimrilik Anlamını İhtiva Eden Kavramların Etimolojik ve Semantik Analizi*. Ankara: İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 2015.
- Özdemir, Faruk. *Semantik ve Analitik Açıdan Kur'ân'da Maraz ve Türevleri*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Rifat, Mehmet. *Dilbilim ve Gösterge Bilimin Çağdaş Kuramları*. İstanbul: Düzlem Yayınları, 1990.
- Se'âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebû Zeyd. *Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-kur'ân*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz- Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-ârabiyî, 1418/1997.
- Selâmet b. Cendel. *Divânu Selâmet b. Cendel*. thk. Fahrüddîn Kabâve. Beyrût: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1407/1987.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-ülûm*. thk. Ali Muhammed, Âdil Ahmed, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Soysaldı, Mehmet. *Günümüzde Kur'ân'ın Anlaşılması*. Ankara: İslâmî Araştırmalar Dergisi, 2001.
- Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm. *el-Muvâfakât*. b.y.: Dâru İbn 'Affân, t.s.
- Şentemerî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Suleyman b. İsâ. *Eş'âru eş-şu'âraâu's-sitte el-câhiliyyîn*. Şerh ve ta'lik Muhammed Abdu'l-Munîm Hafâci. Beyrût: Dâru'l Cîl, t.s.
- Şentemerî, *Şerhu Divâni Tarafe b. el-'Abd*, thk. Durriyye el-Hatip, Lutfi es-Sakkal, Beyrût: el-Muessesetu'l-Arabiyye, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vil-i-âyi'l-kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî. b.y.: Dâru Hacer, 1422/2001.
- Taftâzânî, Mesûd b. Ömer. *Muhtasaru'l-me'ânî*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1977.

- Tarafe, b. el-'Abd. *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd.* Şerh Nâsıruddîn Muhammed Mehdî. Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1323/2002.
- Tayyâr, Müsâ'id b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-lugavî li'l kur'âni'l-kerîm.* Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422.
- Tufeyl b. 'avf el-Ganevî. *Dîvânu Tufeyl el-Ganevî.* Şerh el-Esmâi. thk. Hassan Fellahoglı. Beyrût: Dâru Sadr, 1997.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *et-Tibyân fi tefsîri'l-kur'ân.* thk. Ahmed Habîb. Beyrût: Dâru İhâyai't-Turâsi'l-Arabiyyi, t.s.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Neysâbüri. *Esbâbu nuzûli'l-kur'ân.* thk. Kemal Besyünî Zağlul. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri.* İstanbul: Multilingual Yayınları, 1998.
- Yakıt, İsmail. *Doğru Bir Kur'ân Tercümesinde Semantik Metodun Önemi. I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri.* Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Hasan. *Semantik Analiz Yönteminin Kur'ân'a Uygulanması.* Bursa: Kurav Yayınları, 2007.
- Yolcu, İsmet. *Örnek Sözlük.* Ankara: Eğitim-San Basım Yayınları, 1996.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Huseyni. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs.* thk. Abdul'âlîm et-Tahâvî. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-belâga.* thk. Muhammed Bâsi'l-'Uyûnu's-Sûd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil.* thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd- Ali Muhammed Mu'avvaz. Riyâd: Mektebetu'l-Abikân, 1418/1998.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-kur'ân.* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984.
- Zi'r-Rumme. *Dîvânu Zi'r-Rumme.* Şerh. Ahmed Hasan Basac. Beyrût: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1415/ 1995.
- Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-ârab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn.* Beyrut: Daru'l-İlim, li'l-Melayin, 2006.
- Zuheyr, b. Ebî Sulmâ. *Dîvânu-Zuheyr b. Ebî Sulmâ.* Şerh Ali Hasan Fa'ur. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.

